

Regional Integration of Iran and SCO in Comparison with EAEU

Faeze Moradi Haghighi*^{id} | Mirabdollah Hosseini**^{id} | Mehran Nasirzad***^{id}

Extended abstract

1- Introduction

Regional arrangements and the outcomes of economic convergence among countries are currently subjects of interest for both major powers and developing emerging industrial economies. The benefits arising from regionalism have necessitated developing countries to experience a new level of international relations under regional convergences. Regionalism in Iran's vicinity has had the weakest possible results compared to Europe, America and Southeast Asia. In this region, two long-standing regionalism institutions (ECO and the Persian Gulf Cooperation Council) and new ones (the Shanghai Cooperation Organization and the Eurasian Economic Union) have been formed during the first steps. The importance of regionalism in the realization of development goals has created this necessity for Iran to make decisions and choose with a pragmatic view on priorities and strategic results of cooperation with active blocks in the region. In this article, an attempt has been made to use the theoretical framework of "regionalism" and convergences under economic integration in response to the question that from the beginning of the formation of the Shanghai Cooperation Organization and the Eurasian Economic Union until now, during the years 2000 to 2019, the "homogeneity and congruence of macroeconomic indicators" and "convergence of intra- and extra-regional trade" has been achieved better in which of these two regional institutions?, this hypothesis is proposed that "despite the non-economic goals of the Shanghai Cooperation Organization compared to the purely economic goals of the Eurasian Economic Union, economic homogeneity and commercial convergence have been achieved better in the Shanghai Cooperation Organization than in the Eurasian Economic Union".

2- Theoretical framework

Economic integration is a type of trade policy that leads to the reduction or elimination of discriminatory trade restrictions among member countries. The effects of partial and static equilibrium of unions can be measured in terms of trade creation or trade diversion. Additionally, a Trade-Creating Customs Union (TCCU) can lead to an increase in the welfare of non-members. A Trade-Diverting Customs Union (TDCU) might result in trade creation or trade diversion, and the ultimate outcome depends on the relative strength of these opposing forces. Customs union theory is a specific case of the second-best Theory. According to this theory, when all necessary conditions for achieving maximum social welfare or Pareto optimality are not satisfied, the pursuit of these conditions will not necessarily or usually lead to the second-best. In other words, in the absence of the necessary conditions for achieving Pareto optimality, the second-best choice is not necessarily the most desirable choice given the existing conditions. The conditions under which a union is formed will likely theoretically result in trade creation and increased welfare. Other static effects of a union include reductions in transaction costs and increased bargaining power of members. Nevertheless, the impact of the union on the exchange relationship among members is uncertain. In addition to static welfare benefits, countries establish unions due to other dynamic benefits such as increased competition, economies of scale, investment incentives, and more efficient utilization of economic benefits. Despite significant efforts made by developing countries for economic integration, they have achieved limited successes.

* Assistant Professor in Political Sciences, Institute for Trade Studies and Research, Ministry of Industry, Mine and Trade, Tehran, Iran.

** Associate Professor in International Economics, Institute for Trade Studies and Research, Ministry of Industry, Mine and Trade, Tehran, Iran. (Corresponding Author), hosseini.mir2010@gmail.com

*** Assistant Professor of International Economics, Faculty of Humanities, Department of Accounting and Management, Islamic Azad University, Astara Branch, Astara, Iran.

The investigations carried out in this study can be considered in two dimensions, and following this consideration, the existing theoretical findings can be utilized. On the one hand, the identification of the Eurasian Economic Union as an example of a regional block is achieved based on the theories of individuals such as Rost, Deutsch, and Thompson, emphasizing shared geographical and cultural dimensions. On the other hand, according to perspectives like those of Katzenstein and Solingen, the Shanghai Cooperation Organization is defined as a regional block in political terms, regardless of the geographical proximity of its member countries, and it receives attention. Beyond the superficial definitions of the concept of a region, this research also focuses on a functional perspective of the Eurasian Economic Union and the Shanghai Cooperation Organization. In this regard, the study takes into account the opinions of individuals such as Munakata, Bhagwati, and Krugman to examine the enhancement of economic integration in the region and the effectiveness of trade arrangements in the path of economic convergence and trade homogenization within the Shanghai Cooperation Organization and the Eurasian Economic Union. The research aims to evaluate these aspects to determine the optimal position for Iran and the priority in cooperation with these two regional blocks.

3- Methodology

The effectiveness of the intended trade arrangements, namely the Eurasian Economic Union and the Shanghai Cooperation Organization, has been explored using a comparative content analysis method, focusing on two indices: trade intensity and economic convergence.

4- Discussion

The results focusing on economic homogeneity and convergence and evaluating the efficiency and trade convergence within and beyond these two regional institutions, with an emphasis on Iran's trade during the years 2019-2000, indicated that for both institutions, economic homogeneity and convergence have not been significantly affected by regionalism. However, the efficiency of trade convergence in the Shanghai Cooperation Organization has been more tangible and meaningful than in the Eurasian Economic Union. Additionally, the economy, trade, and foreign investment of the Shanghai Cooperation Organization have been 8.1, 6.7, and 6.2 times larger, respectively, compared to the Eurasian Economic Union.

5- Conclusions and Suggestions

During the long-term period under study, particularly in the 2010s, Iran's trade development has experienced a weak, unbalanced, and declining performance. Even Iran's regionalism development with both regional institutions has not significantly impacted the country's trade development. Therefore, it is essential to redefine and implement fundamental and comprehensive developmental measures and policies in the path of economic growth and trade development. To promote intra and interregional trade in Iran, the following policy measures, derived from the research focal points, are suggested: First, major policy reforms should focus on stabilizing Iran's macroeconomic environment through sustainable and comprehensive growth, risk reduction, inflation control, and managing non-economic fluctuations. Second, trade policy reforms should aim at removing non-tariff trade barriers and achieving stability while rationalizing customs tariffs. Third, the identification of natural trading partners within and beyond Iran (potential and actual trading partners in stable and dynamic conditions, aligned with the long-term prospects of sustainable and comprehensive trade development, especially in developing export-oriented industries, knowledge-based industries, and efficient border trade) should be emphasized in the country's trade development. Finally, structural transformations should be pursued, with a focus on enhancing relative and competitive advantages, centered around industrialization and the development of various services, including tourism.

Keywords: regionalism, economic homogeneity, trade convergence, the Shanghai Cooperation Organization, the Eurasian Economic Union, Iran.

Article Type: Research Article.

Citation: Moradi Haghighi, Faeze, Hosseini, Mirabdollah & Nasirzad Mehran (2023). Regional Integration of Iran and SCO in Comparison with EAEU, *International Political Economy Studies*, 6 (1), 257-287.

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در مقایسه با اتحادیه اقتصادی اوراسیا^۱

فائزه مرادی حقیقی* | میرعبداله حسینی** | مهران نصیرزاد***

چکیده

منطقه‌گرایی در محیط پیرامون ایران نسبت به اروپا، آمریکا و جنوب شرق آسیا، نتایج ضعیف‌تری داشته است. در این منطقه، دو نهاد منطقه‌گرایی دیرپا (اگو و شورای همکاری خلیج فارس) و نوپا (سازمان همکاری شانگهای و اتحادیه اقتصادی اوراسیا) تشکیل شده‌اند. اهمیت منطقه‌گرایی در تحقق اهداف توسعه، نیازمند تصمیم‌گیری عمل‌گرایانه ایران در همکاری با بلوک‌های فعال منطقه است. در نوشتار پیش رو تلاش شده است تا با بهره‌گیری از چارچوب تئوریک «منطقه‌گرایی» و روش پژوهش تحلیل محتوا و موردکاوی تطبیقی، در پاسخ به این پرسش که از ابتدای شکل‌گیری سازمان همکاری شانگهای و اتحادیه اقتصادی اوراسیا تاکنون، طی سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹، «همگونی و تجانس شاخص‌های اقتصاد کلان» و «همگرایی تجارت درون و فرامنطقه‌ای» در کدام یک از این دو نهاد منطقه‌ای بهتر محقق شده است؟ فرضیه ذیل بررسی شود که «باوجود اهداف غیر اقتصادی سازمان همکاری شانگهای در مقایسه با اهداف کاملاً اقتصادی اتحادیه اقتصادی اوراسیا، همگونی و تجانس اقتصادی و همگرایی تجاری در سازمان همکاری شانگهای بهتر از اتحادیه اقتصادی اوراسیا محقق شده است». نتایج پژوهش با محوریت تجانس و همگونی اقتصادی و ارزیابی کارآمدی و همگرایی تجارت درون و فرامنطقه‌ای این دو نهاد با تأکید بر تجارت ایران (۲۰۱۹-۲۰۰۰) گویای آن است که برای هر دو نهاد، همگونی و تجانس اقتصادی متأثر از شکل‌گیری منطقه‌گرایی رخ نداده است، با این وجود کارآمدی همگرایی تجاری در سازمان همکاری شانگهای ملموس‌تر و معنی‌دارتر از اتحادیه اقتصادی اوراسیا بوده است.

کلیدواژه‌ها: منطقه‌گرایی، همگونی اقتصادی، همگرایی تجاری، سازمان همکاری شانگهای، اتحادیه اقتصادی اوراسیا و ایران.

نوع مقاله: پژوهشی.

۱. مقاله حاضر برگرفته با اضافات از گزارش‌های پژوهشی به‌ویژه از گزارش پژوهشی با عنوان «بررسی ابعاد اقتصادی و تجاری سازمان همکاری شانگهای و فرصت‌های پیش روی ایران» است که در گروه پژوهش‌های بازرگانی خارجی پژوهشکده توسعه بازرگانی مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی در زمستان سال ۱۴۰۰ به انجام رسیده است.

* استادیار اقتصاد سیاسی، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، وزارت صنعت، معدن، تجارت، تهران، ایران.

** دانشیار اقتصاد بین‌الملل، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، وزارت صنعت، معدن، تجارت، تهران، ایران.

(نویسنده مسئول)، hosseini.mir2010@gmail.com

*** استادیار اقتصاد بین‌الملل، دانشکده علوم انسانی، گروه حسابداری و مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد آستارا، آستارا، ایران.

مقدمه

ترتیبات منطقه‌ای و نتایج همگرایی اقتصادی میان کشورها، از موضوعاتی است که هم‌اکنون مورد توجه قدرت‌های بزرگ و کشورهای در حال توسعه قرار دارد. مزایای ناشی از منطقه‌گرایی، این ضرورت را برای کشورهای در حال توسعه ایجاد کرده تا ذیل همگرایی‌های منطقه‌ای، کیفیت جدیدی از روابط بین‌المللی را تجربه کنند. در واقع در دنیای امروز با توجه به اهمیت و اثر گسترده مقوله جهانی‌شدن، دستیابی توسعه تنها با تکیه بر مزیت‌ها در سطوح ملی محقق نمی‌شود و برخورداری از امکانات بین‌المللی و صرفه‌های ناشی از توسعه ساختاری روابط با سایر کشورها این امکان را مهیا می‌سازد.

با توجه به ضرورت برخورداری از منافع و امکانات موجود در توسعه روابط با سایر کشورها، ورود به ترتیبات منطقه‌ای برای ایران از اهمیت بالایی برخوردار است؛ اما در میان فرصت‌های ایجادشده و پیش‌روی کشور، می‌بایست درخصوص تعیین اولویت‌ها، با نگاهی واقع‌بینانه نسبت به میزان اثرگذاری و نتایج راهبردی همکاری با بلوک‌های فعال در منطقه، تصمیم‌گیری شود. در حال حاضر، در منطقه پیرامونی ایران، می‌توان از اتحادیه اقتصادی اوراسیا و سازمان همکاری شانگهای به‌عنوان دو بلوک منطقه‌ای نوپا نام برد که ورود ایران به آن‌ها تسهیل شده و توسعه همکاری‌ها با آن‌ها می‌تواند فرصت‌هایی را برای کشور مهیا کند. اینکه کدام‌یک از این ترتیبات منطقه‌ای کارایی اقتصادی و همگرایی تجاری بیشتری را هم برای ایران و هم به شکل کلی برای آن ترتیبات منطقه‌ای به ارمغان خواهد آورد، نیازمند ارزیابی دقیق‌تری است.

در رابطه با کشورهای عضو اتحادیه اقتصادی اوراسیا که شامل روسیه، بلاروس، قزاقستان، قرقیزستان، ارمنستان و ایران می‌شود، باید این نکته را مد نظر قرار داد که باوجود تمایل این کشورها به توسعه ترتیبات منطقه‌ای نظیر اتحادیه کشورهای مشترک‌المنافع (هم‌سود)^۱، این کوشش‌ها هنوز به نتیجه مطلوبی نرسیده‌اند (Hosseini & Bozorgi, Iran's Regional Trade Partners and the Feasibility of Establishing an Integrative Economic Core, 2002). در واقع از مهم‌ترین اهداف شکل‌گیری اتحادیه اقتصادی اوراسیا، توسعه همکاری‌های اقتصادی بین اعضا است؛ اما دستیابی به این هدف برای اعضا چندان

1. Common Independent States (CIS)

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبداله حسینی و مهران نصیرزاد) ۲۶۱

موفقیت‌آمیز نبوده است و مهم‌ترین نشانه این عدم موفقیت، شکل نگرفتن ابتدایی‌ترین مرحله منطقه‌گرایی، یعنی انعقاد موافقت‌نامه تجارت ترجیحی (ترجیحات تعرفه‌ای) میان تعدادی از اعضا است.

سازمان همکاری شانگهای هم که شالوده شکل‌گیری آن به دهه ۱۹۸۰ و تمایل چین و روسیه در راستای کاهش تنش در برابر غرب برمی‌گردد، در سال ۱۹۹۶ پس از فروپاشی روسیه با گردهمایی پنج کشور هم‌مرز یعنی روسیه، چین، تاجیکستان، قرقیزستان و قزاقستان در شهر شانگهای، با هدف تقویت اعتماد متقابل، خلع سلاح در مرزها، مرتفع ساختن اختلافات مرزی و منطقه‌ای و شکل‌گیری کمربند حُسن هم‌جواری مرزی، با عنوان اولیه گروه «شانگهای ۵» تشکیل شد. در ادامه فعالیت این گروه، با پذیرش عضویت دائم کشورهای غیر هم‌مرز در این بلوک منطقه‌ای در سال ۲۰۰۱، ازبکستان به عضویت دائم این سازمان پذیرفته شد و عنوان آن طی اعلامیه‌ای به «سازمان همکاری شانگهای» تغییر کرد. از این زمان بعد، به تعداد اعضای اصلی و ناظر این سازمان اضافه شد. در حال حاضر این سازمان با ۱۲ عضو شامل هشت عضو دائم یعنی روسیه، چین، قرقیزستان، تاجیکستان، قزاقستان، هند، پاکستان، ازبکستان و ایران، و سه عضو ناظر افغانستان، مغولستان و بلاروس است. کامبوج، جمهوری آذربایجان، ترکیه، نپال و سریلانکا هم متقاضی عضویت در این سازمان هستند.

با توجه به مقدمه بالا، ارزیابی امکان همگرایی اقتصادی-تجاری ایران با سازمان همکاری شانگهای و اتحادیه اقتصادی اوراسیا، ذیل چشم‌انداز روابط اقتصادی بین‌المللی و با در نظر گرفتن عملکرد گذشته و دورنمای تجارت درون و فرامنطقه‌ای این دو نهاد، در این پژوهش بررسی شده است. بر این مبنا، درجه همگرایی اقتصادی در سازمان همکاری شانگهای در مقایسه با اتحادیه اقتصادی اوراسیا در راستای شناخت و تفسیر اینکه آیا تحولات تجاری اعضا (در پی عضویت کشورها در این بلوک منطقه‌ای) ناشی از اثر انحراف تجارت بوده است یا اثر ایجاد تجارت و اینکه آیا عضویت این کشورها در این دو بلوک منطقه‌ای به ایجاد تجارت در منطقه منجر شده یا به انحراف تجارت، بررسی شده است.

در راستای بررسی این وضعیت، دو معیار عمده «همگونی و نزدیکی شاخص‌های کلان

اقتصادی» و «درجه همگرایی اقتصادی» برای کشورهای مورد مطالعه طی دوره زمانی ۲۰۰۹-۲۰۰۳ سنجش و ارزیابی شده است؛ بنابراین در پاسخ به این پرسش‌ها که آیا همگونی و تجانس شاخص‌های اقتصاد کلان و همگرایی تجارت درون و فرامنطقه‌ای در این دو نهاد منطقه‌ای (سازمان همکاری‌های شانگهای و اتحادیه اقتصادی اوراسیا) در بلندمدت از ابتدای شکل‌گیری تاکنون از ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹ اتفاق افتاده است؟ و در کدام یک از این دو نهاد، منطقه‌گرایی بهتر رخ داده است؟

این فرضیه مطرح شده که با وجود عقبه و اهداف غیر اقتصادی سازمان همکاری‌های شانگهای در قیاس با عقبه و اهداف اقتصادی اتحادیه اقتصادی اوراسیا، همگونی و تجانس اقتصادی و همگرایی تجاری در سازمان همکاری‌های شانگهای بهتر از اتحادیه اقتصادی اوراسیا محقق شده است. با این مقدمه، این مقاله در شش محور شامل پیشینه پژوهش، چارچوب نظری، روش پژوهش، یافته‌های پژوهش و جمع‌بندی و توصیه‌ها تنظیم شده است.

پیشینه پژوهش

در حوزه منطقه‌گرایی به شکل کلی و در رابطه با سازمان همکاری‌های شانگهای و اتحادیه اقتصادی اوراسیا به شکل خاص مطالعاتی صورت گرفته است که می‌توان آن‌ها در چند دسته بررسی کرد:

گروه اول، مطالعاتی هستند که به مفهوم منطقه‌گرایی و اثرات آن‌ها در همگرایی اقتصادی و اثرات نهادی و رفاهی آن پرداخته‌اند؛ بریستو^۲ و همکاران (۲۰۱۸) در مقاله‌ای با عنوان «منطقه‌گرایی نوین»، انتقادات وارده بر چارچوب مفهومی منطقه‌گرایی را بررسی می‌کنند و کارکرد این ساختار مفهومی در قالب روابط میان دولت‌ها در سطح منطقه‌ای را بر تکامل نهادی و توسعه اقتصادی اعضا بررسی می‌کنند.

کمالی اردکانی (۱۳۸۷) نیز در مقاله‌ای با عنوان «فرصت‌ها و چالش‌های تعامل

۱. آمارها از نهادهای بین‌المللی از جمله آنکتاد و صندوق بین‌المللی پول برگرفته شده است. این اطلاعات آماری بلندمدت از ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۰ برای تمام کشورهای مورد مطالعه است، منتهی آمارهای ایران در وضعیت تشدید تحریم‌ها به‌ویژه در چند سال اخیر (۲۰۲۰)، مخدوش، غیر دقیق، غیر رسمی و پیش‌بینی شده است.

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبداله حسینی و مه‌رمان نصیرزاد) ۲۶۳

منطقه‌گرایی و چندجانبه‌گرایی « معتقد است که پیوستن به موافقت‌نامه‌های تجارت منطقه‌ای لزوماً به افزایش سطح رفاه مصرف‌کنندگان و توسعه اقتصادی اعضا منجر نخواهند شد. موسوی (۱۳۸۸) نیز با «جهانی‌شدن و منطقه‌گرایی: انفکاک یا همگرایی؟» در این رسته از مطالعات قرار می‌گیرد و معتقد است که منطقه‌گرایی نوین در نهایت به تسهیل روند جهانی‌شدن منجر خواهد شد.

گروه دوم، مطالعات به شکل خاص بر سازمان همکاری شانگهای متمرکز هستند و اثرات همکاری کشورهای ذیل این بلوک منطقه‌ای را در ابعاد مختلف مورد توجه قرار می‌دهند. مدوز^۱ (۲۰۱۸) در مقاله «انعطاف ذیل طراحی: سازمان همکاری شانگهای و آینده همکاری اوراسیا» با توجه به اهمیت بالقوه سازمان همکاری شانگهای، به ویژه با توجه به مشارکت روسیه و چین در آسیای مرکزی، به بررسی ویژگی‌های متمایز سازمان همکاری شانگهای از نظر راه‌اندازی و دستور کار آن، اولویت‌ها و روابط چین و روسیه در شکل دادن به چارچوب همکاری‌ها و نحوه تعامل برخی کشورهای اروپایی با این سازمان می‌پردازد.

امیراحمدیان و حسینی (۱۳۹۰) در مقاله «مطالعه جایگاه ژئواکونومیک سازمان همکاری شانگهای در جهان» شاخص‌های ژئواکونومیک سازمان همکاری شانگهای و کشورهای عضو و ناظر این سازمان و جایگاه آن متغیرها در جهان را، مطالعه و ارزیابی می‌کنند.

گودرزی (۱۳۹۳) در مقاله «جهانی‌شدن و منطقه‌گرایی: تعامل یا تقابل (مطالعه موردی سازمان همکاری شانگهای)» به این مسئله اشاره دارد که با توجه به هدف از تأسیس این سازمان یعنی تضمین امنیت در آسیای مرکزی، سازمان شانگهای به عنوان یکی از نمادهای «منطقه‌گرایی نوین»، به دلیل حمایت از روند حرکت به سمت نظام چندقطبی و مردم‌سالارکردن نظام بین‌الملل، موازی با امر جهانی‌شدن رو به پیشرفت است.

ابوالحسن شیرازی و کریمی (۱۳۸۸) در مقاله «سیاست‌های چین و روسیه در ترتیبات امنیت منطقه‌ای سازمان همکاری شانگهای» اعتقاد دارند که مهم‌ترین دلیل شکل‌گیری سازمان همکاری شانگهای، روابط روسیه و چین با آمریکا و اثرات گسترده این روابط بر شالوده امنیتی منطقه آسیای مرکزی و قفقاز است. بزرگی و حسینی (۱۳۸۹) در مقاله «سازمان همکاری شانگهای: تحولات گذشته و چشم‌انداز آینده» ویژگی‌های این سازمان را

از ابعاد مختلف از جمله اقتصاد، تجارت، سرمایه‌گذاری، انرژی و قدرت نظامی بررسی کرده‌اند و براساس داده‌های آماری، این ایده را مطرح کرده‌اند که اعضای این سازمان از این قابلیت برخوردار هستند که طی دهه‌های آتی به یکی از قطب‌های برتر حوزه تجارت، سرمایه‌گذاری و انرژی بدل شوند.

گروه سوم مطالعات، تمرکز خود را بر اتحادیه اقتصادی اوراسیا و یا کشورهای این منطقه قرار داده‌اند و تلاش می‌کنند این نهاد منطقه‌ای را از ابعاد مختلف بررسی کنند. وینوکوروو^۱ (۲۰۱۷) در مقاله‌ای با عنوان «اتحادیه اقتصادی اوراسیا: وضعیت فعلی و نتایج اولیه» به بررسی وضعیت نهادهای اوراسیا، بازار واحد کالاها و خدمات، وضعیت تجارت متقابل و جریان‌های سرمایه‌گذاری بین کشورهای عضو، کار در حال انجام برای رفع موانع غیر تعرفه‌ای و مشکلات مربوط به هماهنگی کارآمد سیاست‌های کلان اقتصادی، می‌پردازد. عباسی و غفار (۱۳۹۷) در مقاله «اتحادیه اقتصادی اوراسیا در چشم‌انداز روسی» این نکته را بیان می‌کنند که با تأسیس اتحادیه، اگرچه توسعه مناسبات چندجانبه میان کشورهای پساکمونستی پیشرفت محسوسی نداشته، اما جایگاه رو به تضعیف روسیه در روابط دوجانبه با دیگر اعضا را تقویت کرده است. طبق نتایج، اگرچه هدف اولیه روسیه از ایجاد و گسترش این اتحادیه و تقویت جبهه‌ای ژئوپلیتیک در برابر غرب در مرزهای اتحادیه اروپا به بهای پرداخت هزینه گزاف به‌منظور دوری آن‌ها از غرب است، اما از مزایای انسجام اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و هویتی درازمدت این اتحادیه در فضای پساشوروی نیز غافل نیست.

محمود و مصطفی^۲ (۲۰۱۸) در مقاله «اتحادیه اقتصادی اوراسیا: تکامل، چالش‌ها و جهت‌گیری‌های احتمالی آینده» این مسئله را بیان می‌کنند که باوجود تلاش‌ها و ابتکارات متعدد، اقدامات اتحادیه اقتصادی اوراسیا به‌سختی به موفقیت چشم‌گیری دست یافته است؛ زیرا بیشتر اهداف آن یا ماهیت اعلامی داشته و یا به‌دلیل انگیزه‌های پیگیری شده است. تسلط، نفوذ، کنترل و فشار روسیه نیز در میان دلایل عدم پیشرفت و موفقیت این اتحادیه در نظر گرفته شده است.

1. Evgeny Vinokurov

2. Monowar Mahmood and Golam Mostafa

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبداله حسینی و مهران نصیرزاد) ۲۶۵
میرفخرایی (۱۳۹۵) در مقاله «اتحادیه اقتصادی اوراسیا و الزامات ژئواکونومیک آن برای
ایران» معتقد است که تشکیل این اتحادیه یک جهت‌گیری ژئوپلیتیک در چارچوب
رقابت‌های اقتصادی است و برای ایران نیز در منطقه، مجموعه‌ای از الزامات ژئواکونومیک
به همراه دارد.

رابرت و موشس^۱ (۲۰۱۶) نیز در مقاله «اتحادیه اقتصادی اوراسیا: موردی از همگرایی
مولد؟» به بررسی امکان ادغام اقتصادی در این اتحادیه و همچنین توانایی این نهاد برای
ایجاد تأثیرات قابل توجه در منطقه می‌پردازند. طبق دیدگاه این پژوهشگران، اتحادیه اوراسیا
با وجود دستاوردهای اولیه، اقداماتش به بازتولید حاکمیت‌های موجود، محدود شده است و
نه تغییر آن و این مسئله نشان‌دهنده گسست آشکار بین اهداف اعلامی و واقعیت در حال
پیگیری است.

گروه چهارم نیز مطالعاتی هستند که تلاش دارند میان مسائل مربوط به سازمان همکاری
شانگهای و اتحادیه اقتصادی اوراسیا نوعی پیوند ایجاد کنند. علیمو^۲ (۲۰۱۸) در مقاله‌ای با
عنوان «سازمان همکاری شانگهای: نقش و جایگاه آن در توسعه اوراسیا» نقش و جایگاه
سازمان همکاری شانگهای در توسعه تعاملات بین دولتی در فضای اوراسیا و نیز شرایط و
چشم‌انداز حوزه‌های اصلی همکاری چندجانبه در این سازمان را تحلیل می‌کند و آن را
بستری نهادی برای همکاری‌های اقتصادی منطقه‌ای گسترده در چارچوب واقعیت‌های
جدید توسعه اوراسیا، اجرای استراتژی‌های توسعه ملی اعضا و پیوند برای همسویی
فرایندهای ادغام در اتحادیه اقتصادی اوراسیا و اجرای ابتکار کمربند و راه چین با پتانسیل
ایجاد یک مشارکت فراگیر بین کشورهای اوراسیا و منطقه آسیا و اقیانوسیه می‌داند.

اسمیت^۳ (۲۰۱۹) نیز در مقاله خود با نام «سازمان همکاری شانگهای» منشأ و اهداف
سازمان همکاری شانگهای و موقعیت آن را در رابطه با سایر نهادهای منطقه‌ای پس از
شوروی که از سال ۱۹۹۱ با عنوان کشورهای مشترک‌المنافع (CIS) تشکیل شده‌اند، مانند
سازمان پیمان امنیت جمعی و اتحادیه اقتصادی اوراسیا تشریح می‌کند و در پی آن است تا
نشان دهد این تشکل‌ها تا چه حد در ایجاد یک ساختار حکومتی منطقه‌ای چندلایه و به هم

1. Sean P. Roberts and Arkady Moshes

2. Rashid Alimov

3. Giles Scott-Smith

پیوسته برای اوراسیا موفق بوده‌اند و چه پیامدهایی برای نظم جهانی در حال تغییر می‌توانند داشته باشند.

رسولی‌نژاد و صبری (۱۴۰۰) نیز در مقاله «بررسی راهبرد چندجانبه‌گرایی تجارت خارجی در ایران: مطالعه عضویت ایران در اتحادیه اقتصادی اوراسیا و سازمان همکاری شانگهای» طبق نتایج پژوهش خود نشان می‌دهند که توسعه همکاری و تلاش برای پیوستن به اتحادیه اقتصادی اوراسیا برای ایران می‌بایست از ارجحیت بیشتری نسبت به سازمان همکاری شانگهای برخوردار باشد و بر این اساس، توجه به عوامل سیاسی و اقتصادی بیش از سایر عوامل باید مورد توجه خط مشی‌گذاران و مدیران کشور قرار گیرد.

با توجه به پیشینه پژوهشی بالا، بسیاری از پژوهش‌های انجام‌شده به شکل خاص بر یکی از دو نهاد منطقه‌ای مورد نظر، تمرکز داشته‌اند و به شکل خاص به مقایسه میزان کارایی این دو بلوک در تحقق گونه‌ها و سطوحی از ادغام اقتصادی توجه ندارد و همین مسئله یکی از خلأهای تحقیقاتی در موضوع مدنظر است. تنها اثر پژوهشی موجود که به مقایسه کارآمدی اتحادیه اقتصادی اوراسیا و سازمان همکاری شانگهای در ایجاد همگرایی اقتصادی نزدیک شده است، مقاله «بررسی راهبرد چندجانبه‌گرایی تجارت ایران: مطالعه عضویت ایران در اتحادیه اقتصادی اوراسیا و سازمان همکاری شانگهای» است که در وهله اول نوع بررسی این موضوع را با شیوه‌ای متفاوت پیگیری کرده است و در مرحله بعد نیز نتیجه متفاوتی از ارزیابی فرضیه مورد نظر ارائه کرده که همین مسئله را می‌توان مهم‌ترین نوآوری پژوهش حاضر دانست.

چارچوب نظری

در طول چند دهه گذشته، افزایش چشم‌گیر منطقه‌گرایی در سراسر جهان قابل توجه بوده است. پژوهشگران روابط بین‌الملل و سیاست تطبیقی، ادبیات قابل توجهی در مورد اقتصاد سیاسی منطقه‌گرایی ایجاد کرده‌اند. با وجود پرداخت گسترده به منطقه‌گرایی، در تعریف این مفهوم، اجماعی وجود ندارد. در میان برخی از شناخته‌شده‌ترین مطالعات، برای مثال، راست^۱ (۱۹۶۷) یک منطقه را براساس نزدیکی جغرافیایی، همگونی اجتماعی و فرهنگی،

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری‌های شانگهای در ... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبداله حسینی و مهران نصیرزاد) ۲۶۷

نگرش‌های سیاسی مشترک و نهادهای سیاسی و وابستگی متقابل اقتصادی تعریف می‌کند. دویچ و همکاران^۱ (۱۹۵۷) سطوح بالایی از وابستگی متقابل در ابعاد مختلف - از جمله مبادلات اقتصادی، ارتباطات و ارزش‌های سیاسی - را به‌عنوان عاملی تعیین‌کننده در اطلاق گروهی از کشورها، به‌عنوان منطقه می‌دانند.

تامپسون^۲ (۱۹۷۳) استدلال می‌کند که مناطق شامل حالت‌هایی هستند که از نظر جغرافیایی نزدیک هستند، به‌طور گسترده با هم تعامل داشته و درک مشترکی از پدیده‌های مختلف دارند. اگرچه جغرافیا در مرکز اکثر این تعاریف نهفته است، اما برخی از پژوهش - گران، مناطق را در شرایط غیر جغرافیایی تعریف می‌کنند. تعاریف رفتاری بر این نکته تأکید دارند که عملکرد و تعامل سیاسی می‌تواند ترکیب یک منطقه را تغییر دهد. همان‌طور که کاتزنشتاین^۳ (۲۰۰۵: ۹) بیان می‌کند، «مناطق از نظر سیاسی ساخته می‌شوند».

سولینگن^۴ (۱۹۹۸) مرزهای یک منطقه را مرتبط با استراتژی‌های بزرگ‌تری ذیل ائتلاف‌های سیاسی می‌داند؛ بنابراین، دامنه یک منطقه از دید اعضای ائتلاف مسلط تعیین خواهد شد؛ در نتیجه، این دامنه از حیث شمول موضوعات و اعضا، به‌واسطه تغییر در ائتلاف‌های داخلی و یا تحول اولویت‌ها در استراتژی کلان، در معرض بازتعریف مداوم قرار خواهد داشت.

سایر تعاریف غیر جغرافیایی نیز که مبتنی بر ایده‌پردازی یا ساخت‌گرایی اجتماعی هستند، بر هویت‌های اشتراکی دولت‌ها در یک منطقه تأکید دارند. اگرچه بلوک‌های منطقه‌ای مورد توجه این پژوهش، به‌خصوص سازمان همکاری‌های شانگهای، ذیل اهمیت و ضرورت سیاسی - امنیتی شکل‌گیری این اتحاد تشکیل شده‌اند، اما آنچه در اینجا مورد توجه ما قرار دارد تمرکز بر بعد اقتصادی منطقه‌گرایی و ارزیابی وضعیت آن در دو بلوک یاد شده است.

به اعتقاد موناکاتا^۵ (۲۰۰۶) بلوک منطقه‌ای شامل نهادهایی است که توسط دولت‌ها برای

1. Deutsch et al.
2. Thompson
3. Katzenstein
4. Solingen
5. Munakata

ارتقاء یکپارچگی اقتصادی در سطح منطقه ایجاد می‌شوند، اما بر درجات متفاوت تعهد اعضا تأکید می‌کند. در این دیدگاه، مناطق آزاد تجاری^۱، شکل رو به پیشرفت منطقه‌گرایی در نظر گرفته می‌شوند؛ حال آنکه نهادهای مشورتی منطقه‌ای فاقد موافقت‌نامه‌های الزام‌آور قانونی‌اند و حتی اگر یکپارچگی اقتصادی را ترویج کنند، شکل ضعیف‌تری از مناطق آزاد تجاری محسوب می‌شوند.

تعدادی از جستارها در مورد منطقه‌گرایی بر ترتیبات تجارت ترجیحی^۲ شامل هماهنگی سیاست تجاری و همکاری بین اعضا تمرکز دارند؛ ترتیباتی که دسترسی ترجیحی هر کشور عضو را به بازارهای دیگر اعضا فراهم می‌کنند. بسیاری از این ترتیبات مانند اتحادیه اروپا یا مرکوسور، شامل کشورهایی هستند که در نزدیکی جغرافیایی قرار دارند، اما برخی از آنها نظیر ترتیبات ترجیحی میان ایالات متحده و اسرائیل، شیلی و کره جنوبی، یا مکزیک و ژاپن، این چنین نیستند.

در میان انواع مختلف همگرایی‌های اقتصادی ذیل اتحادیه‌های منطقه‌ای، ترتیباتی وجود دارد که تاحدی تجارت بین اعضا را آزاد می‌کند؛ قراردادهای آزاد تجاری که موانع تجاری بین اعضا را از بین می‌برد؛ اتحادیه‌های گمرکی که موانع تجاری داخلی را حذف می‌کنند و تعرفه خارجی مشترکی را بر محصولات کشورهای ثالث اعمال می‌کنند؛ بازارهای مشترک که امکان حرکت آزاد عوامل تولید و محصولات نهایی را در سراسر مرزهای ملی فراهم می‌کنند؛ و اتحادیه‌های اقتصادی که بازارهای مشترک همراه با اتحادیه ارزی هستند.

به اعتقاد باگواتی (۱۹۶۸) با گسترش اندازه بازاری که دسترسی نامحدود به آن برای کشورها در یک بلوک منطقه‌ای وجود دارد، ترتیبات تجاری می‌توانند به شرکت‌های کشورهای عضو کمک کنند تا صرفه‌جویی در مقیاس را تحقق بخشند و در نتیجه رفاه اعضا را ارتقا دهند. با این حال، تنها شواهد پراکنده‌ای وجود دارد که این ترتیبات، اثر مورد نظر را محقق کرده باشند.

اقتصاددانان همچنین اثرات پویایی ترتیبات تجاری ذیل همگرایی‌های منطقه‌ای را بررسی کرده‌اند؛ به‌ویژه این که آیا این ترتیبات تجاری باز بودن چندجانبه را ترویج یا

1. Free Trade Areas (FTA)

2. Preferential Trade Arrangements (PTAs)

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبده حسینی و مهران نصیرزاد) ۲۶۹

تضعیف می‌کند. به اعتقاد کروگمن^۱ (۱۹۹۳) اگر اعضای یک بلوک منطقه‌ای به‌عنوان یک بلوک و نه به‌عنوان یک کشور منفرد در مذاکرات چندملیتی شرکت کنند، کاهش تعداد بازیگران درگیر در مذاکرات، رسیدن به یک معامله قابل قبول را آسان‌تر خواهد کرد. این پژوهشگران تکثیر ترتیبات تجاری ذیل بلوک‌های منطقه‌ای را وسیله‌ای برای تقویت سازمان جهانی تجارت و رژیم تجاری چندجانبه می‌دانند. در مقابل، دوینا^۲ (۲۰۰۶) معتقد است که ترتیبات تجاری موانعی برای تحقق چندجانبه‌گرایی هستند و در نتیجه به سازمان جهانی تجارت آسیب می‌رسانند. به اعتقاد این گروه از پژوهشگران، ترتیبات تجاری ذیل بلوک‌های منطقه‌ای دارای نقش حمایتی هستند و آزادسازی تجاری چندجانبه را خنثی می‌کنند.

اقتصاددانان تلاش زیادی را برای تعیین اینکه آیا مزایای آزادسازی داخلی بیشتر از هزینه تحمیل موانع تجاری سایر کشورها است به انجام رسانده‌اند. واینر^۳ (۱۹۵۰) در یک مطالعه اساسی در مورد این موضوع، تمایز بین اتحادیه‌های گمرکی «ایجاد تجارت» و «انحراف تجارت» را ترسیم کرده است. واینر نشان داده است که تعیین قطعی اثرات ترتیبات تجارت ترجیحی بر ایجاد تجارت یا انحراف تجارت، عملاً غیر ممکن است. موضوع انحراف تجارت و یا نقش بازدارنده ترتیبات تجاری در رشد تجارت کشورها ذیل بلوک‌های منطقه‌ای، به‌راحتی قابل اندازه‌گیری و تشخیص نیست و به شکل قابل توجهی وابسته به اهداف و چشم‌انداز بلوکی قرار دارد که کشورها ذیل آن در تلاش هستند تا به همگرایی اقتصادی نزدیک شوند. در واقع ممکن است ترتیبات تجاری منطقه‌ای که در راستای کاهش یا حذف موانع و محدودیت‌های تجاری میان اعضا راه‌اندازی و پیگیری می‌شوند، منجر به انحراف تجارت و یا ایجاد تجارت گردد.

انحراف تجارت به‌عنوان یکی از مهم‌ترین آثار منفی ترتیبات تجاری منطقه‌ای، در شرایطی ایجاد می‌شود که تولیدات کم‌کیفیت و پرهزینه اعضا به‌دلیل بهره‌مندی از ترجیحات تجاری جایگزین محصولات باکیفیت و کم‌هزینه سایر کشورهای غیر عضو گردد. مسئله انحراف تجارت، اثرات منفی گسترده‌ای از جمله مختل کردن شرایط رقابت و برخورداری از مزیت نسبی به‌جای مزیت رقابتی در سطوح بین‌المللی دارد و این مسئله در نهایت به کاهش

-
1. Krugman
 2. Duina
 3. Viner

رفاه مصرف‌کننده نهایی منجر خواهد شد که می‌بایست کالای بی‌کیفیت را با قیمتی بالاتر تهیه کند. در ارتباط با کشورهای در حال توسعه، مسئله از دست رفتن عواید و درآمدهای گمرکی نیز ذیل ترتیبات تجاری منطقه‌ای مهم خواهد بود؛ البته باید این نکته را نیز مد نظر قرار داد که ترتیبات تجاری در سطح منطقه‌ای زمانی به انحراف تجارت منجر خواهد شد که حذف و یا کاهش موانع تجاری برای اعضای یک بلوک منطقه‌ای، هم‌زمان با حفظ این موانع برای کشورهای غیر عضو پیگیری شود.

در چنین وضعیتی کاهش موانع تجاری برای کشورهای غیر عضو در کنار ترتیبات تجاری مهیاشده برای اعضا می‌تواند هزینه‌های ناشی از مسئله انحراف تجارت را کاهش دهد؛ البته ذکر این نکته نیز ضروری است که اگرچه انحراف تجارت می‌تواند از اثرات ترتیبات تجاری منطقه‌ای باشد، اما ایجاد تجارت نیز می‌تواند از نتایج مثبت آن محسوب شود. اثر ایجاد تجارت ناشی از رقابت تولیدکنندگان منطقه‌ای در حوزه کالاهایی است که پیش از این حمایت شده‌اند و در مبادلات تجاری بین‌المللی وارد نشده‌اند. ایجاد تجارت در چنین شرایطی منجر به تخصیصی شدن و افزایش بهره‌وری در تولیدات مبتنی بر مزیت نسبی منطقه‌ای خواهد شد و در نهایت با حذف تولیدکنندگان ناکارآمد مرتبط با گروه‌های ذی‌نفوذ، رفاه مصرف‌کنندگان را ارتقا خواهد بخشید (World Bank, 2001).

افزون بر اثرات ایجاد تجارت و انحراف تجارت در ترتیبات تجاری، اقتصاددانان به اثرات این ترتیبات بر شرایط تجارت و ظرفیت آن‌ها برای ارتقای اقتصاد مقیاس نیز پرداخته‌اند. تشکیل ترتیبات تجاری معمولاً شرایط تجارت اعضا را در مقابل سایر نقاط جهان بهبود می‌بخشد و در نتیجه رفاه آن‌ها را افزایش می‌دهد؛ اما در عین حال نیز می‌تواند به وابستگی ساختاری به کشورهای همگرا، جنگ تجاری بین بلوک‌ها و یا بین یک بلوک و یک کشور بزرگ اقتصادی منجر شود؛ بنابراین، ارائه هرگونه تعمیم در مورد اثرات شرایط تجارت ذیل ترتیبات تجاری کار دشواری است و می‌بایست هر نمونه به شکل جدا بررسی شود. به همین دلیل است که پژوهش حاضر تلاش شده است تا میزان همگرایی اقتصادی محقق شده ذیل اتحادیه اقتصادی اوراسیا و سازمان همکاری‌های شانگهای به کمک دو معیار عمده «همگنی و نزدیکی شاخص‌های کلان اقتصادی» و «درجه همگرایی اقتصادی» برای اعضای این دو بلوک بررسی شود.

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در ... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبداله حسینی و مه‌رمان نصیرزاد) ۲۷۱

با در نظر گرفتن چشم‌اندازهای نظری بالا، بررسی‌های صورت گرفته در این پژوهش را می‌توان در دو بعد مورد توجه قرار داد و ذیل آن، از یافته‌های نظری موجود بهره‌برداری کرد؛ از یک‌سو تعیین اتحادیه اقتصادی اوراسیا به‌عنوان مصداق بلوک منطقه‌ای با تکیه بر نظریات افرادی چون راست، دویچ و تامپسون با تکیه بر اشتراکات در ابعاد مختلف با تأکید بر شاخص‌های جغرافیایی و فرهنگی میسر می‌شود و از سوی دیگر با توجه به نگاه افرادی چون کاتزنشتاین و سولینگن نیز، سازمان همکاری شانگهای فارغ از نزدیکی جغرافیایی کشورهای عضو، در قالب اتحادیه‌هایی با زمینه‌های سیاسی، به‌عنوان یک بلوک منطقه‌ای تعریف شده و مورد توجه قرار می‌گیرد.

فرا‌تر از تعریف‌های ماهوی از مفهوم منطقه، نگاه کارکردی به اتحادیه اقتصادی اوراسیا و سازمان همکاری شانگهای نیز مورد توجه این پژوهش قرار دارد. بر این مبنای توجه به نظرات افرادی چون موناکاتا، باگواتی و کروگمن، ارتقای یکپارچگی اقتصادی در منطقه و میزان اثربخشی ترتیبات تجاری در مسیر همگرایی اقتصادی و همگونی تجاری سازمان همکاری شانگهای و اتحادیه اقتصادی اوراسیا مورد توجه و ارزیابی این پژوهش قرار دارد تا از مسیر این ارزیابی، وضعیت بهینه برای ایران و اولویت در همکاری با این دو بلوک منطقه‌ای مشخص گردد.

در مجموع، تحلیل‌های اقتصادی منطقه‌گرایی هیچ اتفاق نظری در مورد اثرات رفاهی آن ایجاد نکرده‌اند. در مورد منابع آن، تحلیل‌های اقتصادی کمی انجام شده است. در عوض، تقریباً تمام پژوهش‌ها در مورد این مسئله بر اقتصاد سیاسی منطقه‌گرایی تأکید کرده است. همین مسئله ضرورت بررسی کمی وضعیت تجاری حاکم بر اتحادیه اقتصادی اوراسیا در مقایسه با سازمان همکاری شانگهای را روشن می‌کند.

روش پژوهش

امروزه ترتیبات تجاری در سطح منطقه‌ای با هدف گسترش تجارت میان اعضا پیگیری می‌شوند، اما این نکته که نوع عملکرد آن‌ها به چه شکلی است و اینکه در مقایسه با سایر ترتیبات در چه سطحی از کارآمدی قرار دارند، پرسشی است که پاسخ به آن می‌تواند ملاکی برای ارزیابی و تصمیم‌گیری در خصوص پیوستن به این بلوک‌ها به‌شمار آید. برای

ارزیابی یک ترتیب تجاری منطقه‌ای و مقایسه آن با دیگر ترتیبات منطقه‌ای مشابه موفق و کارآمد، دو دسته شاخص عمده که با معیارهای ایجاد و انحراف تجارت ارتباط نزدیکی دارند، استفاده می‌شود.

در راستای ارزیابی میزان کارآمدی ترتیبات تجاری مورد نظر یعنی اتحادیه اقتصادی اوراسیا و سازمان همکاری شانگهای دو معیار اصلی مورد بررسی در ارتباط با مسئله ایجاد یا انحراف تجارت عبارت است از: الف. درجه همگرایی تجاری میان کشورهای عضو (شاخص شدت تجارت)^۱ و ب. تجانس و همگونی و نزدیکی شاخص‌های کلان اقتصادی: مورد درآمد سرانه اعضا (شاخص همگرایی اقتصادی)^۲.

الف. تجانس و همگونی شاخص‌های کلان اقتصادی

در راستای ارزیابی موفقیت ترتیبات تجاری، می‌توان به میزان همگونی شاخص‌های اقتصادی کشورهای عضو توجه کرد. تجانس و همگونی در درآمد سرانه به معنای برخورداری متناسب همه اعضا از منافع حاصل از همگرایی اقتصادی و توزیع عادلانه عواید آزادسازی اقتصادی در سطح منطقه‌ای برای اعضا است.

بر این اساس شاخص تجانس و همگونی در درآمد سرانه، نشان‌دهنده میزان همگونی اقتصادی میان اعضا خواهد بود. برخلاف تجربه موفق اتحادیه اروپا در ایجاد همگونی اقتصادی میان اعضایش - تسهیلات تجاری اتحادیه اروپا برای ایرلند، پرتغال و اسپانیا موجب گردید که درآمد سرانه این کشورها به ترتیب از ۶۱، ۴۹ و ۲۷ درصد درآمد سرانه کشورهای بزرگ این اتحادیه در اواسط دهه ۱۹۸۰ به ۹۱، ۶۷ و ۳۸ درصد در اواخر دهه ۱۹۹۰ افزایش یابد - ترتیبات تجاری میان کشورهای در حال توسعه به تشدید اختلاف درآمد سرانه و سطح توسعه‌یافتگی اعضا منجر شده است. در واقع، همگرایی اقتصادی بین کشورهای توسعه‌یافته منجر به همگونی درآمد سرانه آنها و این همگرایی میان کشورهای فقیر با سطح توسعه متفاوت، به دلیل انحراف تجارت به ناهمگونی میان شاخص‌های اقتصادی آنها منجر می‌شود.

1. Trade Intensity Index (TII)

2. Economic Convergence Index (ECI)

ب. همگرایی تجاری

یکی دیگر از معیارهای ارزیابی موفقیت ترتیبات تجاری، میزان همگرایی تجاری محقق شده میان اعضا است. این معیار به واسطه بررسی نسبت تجارت درون منطقه‌ای اعضا و سایر مبادلات اقتصادی همچون جریان سرمایه‌گذاری خارجی قابل ارزیابی خواهد بود. این نسبت در میان ترتیبات تجاری متنوع، متفاوت خواهد بود؛ طبق مطالعات نسبت تجارت درون منطقه‌ای برای ترتیبات تجاری با درآمد بیشتر، بالاتر و برای ترتیبات تجاری با درآمد کمتر، پایین‌تر خواهد بود.

برخی پژوهشگران در راستای ارزیابی اثرات ایجاد و انحراف تجارت بر ترتیبات منطقه‌ای، فرمولی را با عنوان «شدت تجارت» ایجاد و استفاده کرده‌اند. این معیار به واسطه محاسبه نسبت تجارت درون منطقه‌ای یک کشور به تجارت فرامنطقه‌ای آن و یا سهم کشور در تجارت غیر منطقه‌ای مشخص می‌گردد. این نسبت در ارتباط با همه اعضای نهاد منطقه‌ای به شکل جمعی قابل محاسبه است. این فرمول را در عین حال می‌توان به شکل جزئی‌تری به کار برد و وضعیت بخش‌ها و کالاهای خاص را در راستای شناخت آثار دقیق‌تر منطقه‌گرایی مورد توجه قرار داد.

محاسبه شدت تجارت، این مسئله را روشن می‌کند که آیا افزایش تجارت درون منطقه‌ای ذیل ترتیبات تجاری، در ازای کاهش تجارت آن منطقه با سایر کشورهای جهان بوده است یا اینکه این افزایش تجارت در روندی هماهنگ و متوازن رخ داده است. این شاخص همچنین روند رشد تجارت فرامنطقه‌ای و درون منطقه‌ای را به نمایش می‌گذارد و نشان می‌دهد که در صورت عدم کاهش تجارت فرامنطقه‌ای، انحراف تجارت رخ داده است یا خیر. در واقع در صورت ثبات تقاضای جهانی و یا برابری نوسانات آن در داخل و خارج از منطقه، افزایش شدت تجارت در نتیجه افزایش تجارت درون منطقه‌ای و کاهش سهم منطقه در تجارت جهانی، نشان‌دهنده انحراف تجارت است. در مقابل، ثبات سهم منطقه در تجارت جهانی و افزایش شدت تجارت به دلیل افزایش تجارت درون منطقه‌ای، نشان‌دهنده ایجاد تجارت ذیل ترتیبات منطقه‌ای مشخصی است (World Bank, 2001).

یافته‌های پژوهش

تجانس و همگونی درآمد سرانه اعضای SCO و EAEU

سازمان همکاری شانگهای

با توجه به تعریف کاتزنشتاین و سولینگن از منطقه و با در نظر گرفتن تأکید این افراد بر اشتراکاتی فراتر از نزدیکی جغرافیایی، نظیر نزدیکی‌های سیاسی، سازمان همکاری شانگهای را می‌توان در زمره بلوک‌های منطقه‌ای مورد توجه قرار داد. در مسیر ارزیابی این بلوک منطقه‌ای با تکیه بر آرای موناکاتا، باگواتی و کروگمن نیز می‌توان ارتقای یکپارچگی اقتصادی در منطقه و میزان اثربخشی ترتیبات تجاری در مسیر همگرایی اقتصادی و همگونی تجاری را با بررسی داده‌های تجاری این بلوک ارزیابی کرد.

بر این مبنای تولید ناخالص داخلی سرانه و تجانس و همگونی آن برای ۱۲ عضو دائم و ناظر سازمان همکاری شانگهای طی سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹ در جدول ۱ ارائه شده است. مطابق اطلاعات آماری جدول، در مقاطع سالانه، بیشترین تولید سرانه به ترتیب مربوط به روسیه و کمترین آن متعلق به تاجیکستان بوده و این شکاف تا انتهای دوره، همچنان تداوم داشته است. در این بین، در انتهای دوره، چین، قزاقستان، ایران و بلاروس در مراتب دوم تا پنجم قرار دارند و تاجیکستان، قرقیزستان و افغانستان درآمد سرانه پایینی را ثبت نمودند؛ البته طی دو دهه اخیر برخی اعضا با محوریت چین توانسته‌اند تولید سرانه را به‌طور چشم‌گیری افزایش دهند، اما طی دوره ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹، آهنگ رشد تولید سرانه ایران پایین بوده است.

طی این دوره، افزایش معناداری در همگونی و تجانس تولید سرانه اعضاء سازمان مشاهده نمی‌شود، زیرا در زمینه همگونی و همسان‌شدن درآمد سرانه با محوریت متوسط سرانه تولید جهانی، چین، روسیه، قزاقستان، هند و مغولستان به‌طور چشم‌گیری بهترین عملکرد را به ثبت رسانده‌اند ولی آهنگ رشد تولید سرانه افغانستان، قرقیزستان، تاجیکستان و ایران بالا نبوده است.

در این بین، تولید سرانه، با وجود رشد نسبی، فاصله و شکاف نسبتاً بالایی با متوسط تولید سرانه جهانی دارد؛ بنابراین، امکان تأیید همگونی و تجانس درآمد سرانه در بین

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبداله حسینی و مهران نصیرزاد) ۲۷۵

اعضا وجود ندارد؛ البته نسبت تولید سرانه یک‌یک اعضا به تولید سرانه جهانی طی دوره افزایش یافته، ولی شکاف و فاصله تولید سرانه در ابتدا و انتهای دوره همچنان پابرجاست. از ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹، بالاترین شاخص عملکرد و رشد درآمد سرانه به ترتیب از آن چین، مغولستان، قزاقستان و روسیه با نرخ رشد ۱۰ و بالای ۱۰ درصد بوده است که توانسته‌اند به سطح متوسط درآمد جهانی ارتقا یابند. در مقابل، در بین اعضا، پایین‌ترین رشد توأم با نوسان‌های بالا از آن افغانستان، پاکستان، تاجیکستان، قرقیزستان و ایران است که همچنان بالاترین شکاف و عدم تجانس را نسبت به متوسط درآمد جهانی و کشور شاخص سازمان دارند.

همگونی و تجانس درآمد سرانه در بین اعضای سازمان در مقیاس منطقه‌ای طی سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹ به‌طور معناداری قابل مشاهده نیست و مورد تأیید نیست؛ اگرچه همگونی و همسان شدن درآمد سرانه با محوریت روسیه (عدد ۱۰۰)، در ابتدا (سال ۲۰۰۰) و انتهای دوره (۲۰۱۹) برای قزاقستان از ۶۸/۹ به ۸۲/۱ به نفع درآمد سرانه آن کشور بهبود یافته است که همگونی و تجانس درآمد سرانه در بین این دو کشور را تأیید می‌کند، اما در مقابل، فرایند همگونی و همسان شدن تولید سرانه با محوریت روسیه، برای ایران از ۹۳/۸ به ۶۱/۳، تاجیکستان از ۷/۸ به ۳/۴ و قرقیزستان از ۱۵/۶ به ۱۱/۳ رسیده است و به مراتب ناهمگون و نامتجانس‌تر شده است.

همگونی و تجانس تولید سرانه در بین این سه کشور تأیید نمی‌شود. برای نمونه، دامنه درآمد سرانه بین روسیه و ایران در سال ۲۰۰۰ حداکثر ۱۷۷۴ دلار (روسیه) و حداقل ۱۶۶۴ دلار (ایران) به نسبت ۱۰۰ به ۹۴ بود که در سال ۲۰۱۹ این دامنه و شکاف عمیق‌تر شده است، چون تولید سرانه روسیه طی ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹ با ۶/۶ برابر و به فزونی گذاشته است، حال آنکه تولید سرانه در ایران طی دوره ۴/۳ برابر افزایش یافته است و در نتیجه دامنه درآمد سرانه برای روسیه ۱۱۶۶۲ دلار و ایران ۷۱۴۶ دلار در سال ۲۰۱۹ به نسبت ۱۰۰ به ۶۱/۳ افزایش یافته است که نسبت به ابتدای دوره، این دامنه، فاصله و شکاف عمیق‌تر - ۳۲/۷ واحد درصد - نیز شده است.

جدول ۱. تجانس و همگونی در درآمد سرانه اعضای سازمان همکاری شانگهای و اتحادیه اقتصادی اوراسیا، دوره ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹ (محاسبات پژوهشگر براساس داده‌های خام آماری (UNCTAD, 2020))

شرح	تولید ناخالص داخلی (GDP) سرانه دلار PPP				تجانس درآمد سرانه با جهان			
	۲۰۰۰	۲۰۱۰	۲۰۱۵	۲۰۱۹	۲۰۰۰	۲۰۱۰	۲۰۱۵	۲۰۱۹
۱. چین	۹۵۲	۴۴۷۸	۸۱۰۷	۹۹۲۳	۱۷/۵	۴۷/۳	۷۹/۷	۸۷/۳
۲. روسیه	۱۷۷۴	۱۰۶۵۲	۹۰۳۶	۱۱۶۶۲	۳۲/۶	۱۱۲/۴	۸۸/۸	۱۰۲/۶
۳. قزاقستان	۱۲۲۳	۹۰۷۷	۱۰۴۳۶	۹۵۷۵	۲۲/۵	۹۵/۸	۱۰۲/۶	۸۴/۲
۴. قرقیزستان	۲۷۷	۸۷۷	۱۱۴۴	۱۳۱۵	۵/۱	۹/۳	۱۱/۲	۱۱/۵۶
۵. تاجیکستان	۱۳۹	۷۴۴	۱۰۳۹	۳۹۸	۲/۶	۷/۹	۱۰/۲	۳/۵
۶. ازبکستان	۵۶۱	۱۴۲۵	۲۲۰۳	۱۶۹۱	۱۰/۳	۱۵/۰	۲۱/۷	۱۴/۹
۷. هند	۴۳۵	۱۳۵۶	۱۶۹۳	۲۲۳۹	۸/۰	۱۴/۳	۱۶/۶	۱۹/۷
۸. پاکستان	۵۵۶	۱۰۲۶	۱۴۱۰	۱۱۹۳	۱۰/۲	۱۰/۸	۱۳/۹	۱۰/۵
۹. ایران	۱۶۶۴	۶۳۰۰	۵۵۱۶	۷۱۴۶	۳۰/۶	۶۶/۵	۵۴/۲	۶۲/۸
۱۰. مغولستان	۵۵۰	۲۶۵۰	۴۱۱۹	۴۲۱۳	۱۰/۱	۲۸/۰	۴۰/۵	۳۷/۰
۱۱. افغانستان	۳۴۶	۷۵۵	۱۲۱۱	۵۲۴	۶/۴	۸/۰	۱۱/۹	۴/۶
۱۲. بلاروس	۱۰۴۷	۵۸۱۸	۵۶۲۳	۶۵۷۰	۱۹/۳	۶۱/۴	۵۵/۳	۵۷/۸
۱۳. ارمنستان	۶۲۱	۳۱۲۵	۳۳۵۵	۴۶۱۳	۱۱/۴	۳۳/۰	۳۳/۰	۴۰/۶
جهان	۵۴۳۶	۹۴۷۵ ۷۲۵۱	۱۰۱۷۳	۱۱۳۷۱	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

اتحادیه اقتصادی اوراسیا

با توجه به تعریف راست و دویچ از مناطق، اتحادیه اقتصادی اوراسیا به دلیل نزدیکی جغرافیایی، همگونی اجتماعی و فرهنگی و سطوح بالایی از وابستگی متقابل در ابعاد مختلف، می‌تواند در قالب یک منطقه مورد توجه قرار گیرد و نظر به اینکه از پنج عضو اتحادیه اقتصادی اوراسیا به جزء ارمنستان، تمام کشورهای آن، عضو اصلی و ناظر سازمان همکاری شانگهای هستند، در مقایسه این دو نهاد منطقه‌گرایی، سازمان همکاری شانگهای از نظر تعداد اعضا و حضور کشورها، مجموعه‌ای مرجع‌تر از اتحادیه اقتصادی اوراسیا محسوب می‌شود. در واقع با اندکی اغماض در تحلیل، از جنبه تعداد اعضا و حضور کشورها، اتحادیه اقتصادی اوراسیا زیرمجموعه سازمان همکاری شانگهای است. بدین ترتیب، تحلیل تجانس و همگونی پیش‌گفته برای سازمان همکاری شانگهای برای اعضا این اتحادیه قابل تعمیم بوده و موضوعیت دارد.

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در ... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبداله حسینی و مه‌رمان نصیرزاد) ۲۷۷

شاخص کارآمدی منطقه‌گرایی در SCO و EAEU

اتحادیه اقتصادی اوراسیا

نظر به اینکه از جمع ۸ کشور مورد مطالعه سازمان همکاری شانگهای، ۴ کشور شامل ایران و سه کشور روسیه، قزاقستان و بلاروس در اتحادیه اقتصادی اوراسیا (به‌جز ارمنستان و قرقیزستان با اندازه اقتصاد و تجارت کوچک) حضور دارند، در ادامه برای محاسبه و ارزیابی شاخص کارآمدی، تنها به یک جدول اکتفا شده است. در جدول ۲، نتایج محاسبات شاخص شدت صادرات از طریق اندازه‌گیری نسبت صادرات درون‌منطقه‌ای کشور به صادرات فرامنطقه‌ای آن و یا سهم آن در صادرات غیر منطقه‌ای ارائه شده است. بر این اساس، نتایج زیر به دست می‌آید:

شاخص شدت روابط تجاری (صادرات) در اتحادیه از ۶/۸۸ واحد در سال ۲۰۱۰ به ۱۲/۶۶ واحد در سال ۲۰۱۹ رسیده و رو به بهبود بوده است. کاهش سهم صادرات فرامنطقه‌ای از کل صادرات توأم با کاهش چشم‌گیر صادرات کالایی جهانی اتحادیه باعث شده تا به دلیل افزایش سهم صادرات درون‌منطقه‌ای اتحادیه، شاخص شدت تجاری رو به فزونی گذارد. طی این دوره، افزایش شاخص شدت صادرات با رشد سهم صادرات درون‌منطقه‌ای اتحادیه هماهنگ بوده است. به عبارتی، افزایش سهم صادرات درون‌منطقه‌ای اتحادیه باعث شده تا شاخص شدت صادرات در این منطقه افزایش یابد.

هرچند سهم صادرات درون‌منطقه‌ای اتحادیه نازل است و به‌جز تعداد معدودی از کشورهای با اندازه تجارت پایین از جمله قرقیزستان و ارمنستان، غالب صادرات اعضا با شرکای فرامنطقه‌ای صورت می‌گیرد، ولی روند آن بعد از شکل‌گیری اتحادیه رو به فزونی گذارده است. بدین ترتیب کاهش سهم اتحادیه در صادرات جهانی هم‌زمان با افزایش سهم صادرات درون‌منطقه‌ای آن اتحادیه، گویای آن است که حداقل طی دوره ۲۰۱۰-۲۰۱۹ بهبود در شدت روابط تجاری اتحادیه به توسعه صادرات جهانی آن منجر نشده است (انحراف تجارت). با فرض ثابت بودن تقاضای جهانی یا برابر بودن نوسان‌های آن در داخل و خارج منطقه و یکسان بودن دیگر شرایط، افزایش شدت روابط تجاری در اثر افزایش صادرات درون‌منطقه‌ای و کاهش سهم اتحادیه در تجارت جهانی، نشانه وقوع انحراف

تجارت است.

صادرات کالایی ایران به جهان نیز از ۱۰۱/۳ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۰ به ۳۰/۷ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۹، با شاخص عملکرد ۳۰/۳ و با نرخ رشد سالانه منفی ۱۱/۲۵- درصد، سقوط کرده است و با شیوع ویروس کرونا (کووید ۱۹) در سال ۲۰۲۰ ضربه سنگین دیگری بر صادرات ایران وارد شد؛ بنابراین سهم ایران از صادرات کالایی جهان از ۰/۶۷ درصد در سال ۲۰۱۰ به ۰/۱۶۵ درصد در سال ۲۰۱۹ رسید و نزدیک به یک‌چهارم کاهش یافت.

صادرات درون منطقه‌ای ایران به اتحادیه از ۴۶۸/۰ میلیون دلار در سال ۲۰۱۰ به ۸۲۶/۶ میلیون دلار در سال ۲۰۱۹ با شاخص عملکرد ۱۷۶/۶ و نرخ رشد سالانه ۵,۸۵ درصد رو به افزایش بوده است. سهم صادرات درون منطقه‌ای ایران با اتحادیه، از ۰,۴۶ درصد در سال ۲۰۱۰ به ۲/۶۹ درصد در سال ۲۰۱۹، ۵/۸ برابر شده و نرخ رشد سالانه ۱۹/۳ درصد را شاهد بوده است. طی این دوره، رشد صادرات درون منطقه‌ای ایران (۱۵/۳۸ درصد) در مقایسه با رشد صادرات جهانی (۲/۲ درصد)، ۷ برابر شده است؛ بنابراین صادرات درون منطقه‌ای ایران با اتحادیه به شدت گسترش یافت.

در سال ۲۰۲۰، با شیوع کرونا، صادرات کالایی ایران به جهان نیز شدیداً کاهش یافت و صادرات درون منطقه‌ای آن به شدت افزایش پیدا کرد. در مقابل، صادرات فرامنطقه‌ای ایران، از ۱۰۰/۸۵ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۰ به ۲۹/۹۲ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۹ با شاخص عملکرد ۲۹/۶۷ و نرخ رشد سالانه ۱۱/۴۴- درصد رسید؛ سهم صادرات فرامنطقه‌ای از کل صادرات ایران از ۹۹/۵۴ درصد در سال ۲۰۱۰ به ۹۷/۳۱ درصد در سال ۲۰۱۹ کاهش یافت؛ البته در سال ۲۰۲۰، با شیوع ویروس کرونا (کووید ۱۹)، صادرات درون منطقه‌ای ایران با اتحادیه، طی یک سال از ۲/۷ درصد به ۱۰/۶ درصد افزایش و به شدت گسترش یافت.

درواقع، با تشدید تحریم‌ها توأم با شیوع کووید ۱۹، صادرات کالایی ایران به جهان کاهش و صادرات درون منطقه‌ای ایران به اتحادیه، رو به افزایش گذاشته است. شاخص شدت صادرات منطقه‌ای ایران از ۰/۴۶۴ واحد در سال ۲۰۱۰ به ۲/۷۶۴ واحد در سال

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در ... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبداله حسینی و مهران نصیرزاد) ۲۷۹

۲۰۱۹ تا شش برابر افزایش یافته است؛ این در حالی است که سهم ایران از صادرات جهانی از ۰/۶۷ درصد در سال ۲۰۱۰ به ۰/۱۶۵ درصد در سال ۲۰۱۹ تا یک‌چهارم کاهش داشته است. طی این دوره، افزایش سهم صادرات درون‌منطقه‌ای ایران با اتحادیه توأم با کاهش رشد صادرات ایران، سبب شده است که با وجود بهبود شاخص شدت صادرات ایران، توسعه صادرات جهانی ایران هماهنگ و هم‌سو با آن رخ ندهد (انحراف تجارت).

هرچند در ابتدای دوره، عمده صادرات ایران با شرکای فرامنطقه‌ای صورت می‌گرفت و سهم صادرات درون‌منطقه‌ای ایران با اتحادیه در سطح پایینی قرار داشته، اما طی دوره مذکور این سهم تا ۲۰ برابر افزایش داشته است. بدین ترتیب، کاهش چشم‌گیر سهم ایران از صادرات جهانی هم‌زمان با افزایش سهم صادرات درون‌منطقه‌ای با اتحادیه گویای آن است که افزایش شاخص شدت صادرات ایران با اتحادیه، نه تنها به افزایش در صادرات جهانی ایران منجر نشده، بلکه سهم ایران از صادرات جهان کاهش یافته است (انحراف تجارت).

توسعه صادرات درون‌منطقه‌ای برای هر کشور زمانی قابل پیشنهاد است که به توسعه صادرات جهانی آن کشور منجر شود (ایجاد تجارت)، اما در حال حاضر خلاف آن رخ داده است.

سازمان همکاری شانگهای

بررسی جریان تجارت (صادرات و واردات) دوجانبه و جهانی اعضای سازمان در مقاطع سالانه از ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۰ (پیوست: جدول ۲) و ارزیابی نتایج محاسبات کارآمدی تجارت برای سازمان و بازیگران کلیدی گویای آن است که:

صادرات و واردات جهانی سازمان از ۲/۳۶ و ۲/۱۳ تریلیون دلار در سال ۲۰۱۰ به ۳۳/۳ و ۲/۷۹ تریلیون دلار در سال ۲۰۲۰ رسیده و با شاخص عملکرد ۱۴۱/۱ و ۱۳۱/۰ و نرخ رشد سالانه ۳/۵ و ۲/۷ درصد طی این مدت روبه‌رو بوده است. این در حالی است که صادرات و واردات درون‌منطقه‌ای سازمان از ۱۸۸/۵ و ۲۳۵/۸ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۰ به ۳۰۳/۶ و ۳۳۰/۴ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۰ رسیده و با شاخص عملکرد ۱۶۱/۱ و ۱۴۰/۱ و نرخ رشد سالانه ۴/۹ و ۳/۴ درصد طی این مدت رو به افزایش بوده است. سهم صادرات و واردات درون‌منطقه‌ای از صادرات و واردات جهانی سازمان از ۸/۰ و ۱۱/۱ درصد در سال

۲۰۱۰ به ۹/۱ و ۱۱/۸ درصد در سال ۲۰۲۰ رسیده و رو به بهبود بوده است. ملاحظه می‌شود که در دهه اخیر، رشد تجارت (صادرات و واردات) درون منطقه‌ای به مراتب از رشد تجارت جهانی آن سازمان، بیشتر بوده است. ارزش و آهنگ رشد صادرات درون منطقه‌ای سازمان از ارزش و آهنگ رشد واردات درون منطقه‌ای آن پایین تر است. آهنگ رشد تقاضا برای واردات درون منطقه‌ای از آهنگ رشد تولید برای صادرات درون منطقه‌ای پرشتاب تر است.

هم‌اکنون پرسش این است که آهنگ رشد تجارت درون منطقه‌ای این سازمان هماهنگ و هم‌سو با توسعه تجارت جهانی اعضا (ایجاد تجارت) اتفاق افتاده است یا خیر (انحراف تجارت)؟ در پاسخ باید اذعان داشت که در یک دهه اخیر آهنگ رشد تجارت درون منطقه‌ای این سازمان بیشتر از آهنگ رشد و توسعه تجارت جهانی آن بوده است. شاخص شدت صادرات و واردات این سازمان از ۰/۵۱ و ۰/۷۹ در سال ۲۰۱۰ به ۰/۵۶ و ۰/۷۴ در سال ۲۰۲۰ تغییر کرده است. این تغییر شاخص، گویای آن است که اولاً میزان تجارت درون منطقه‌ای این سازمان در یک ده گذشته، حداکثر کمتر از ۱۰ درصد بوده و علت عمده آن حضور بازیگران کلیدی در این سازمان از جمله چین و هند است که بخش اعظم تجارت آن‌ها با خارج از سازمان انجام می‌شود. ثانیاً، تجارت درون منطقه‌ای تأثیر معنی‌داری در توسعه تجارت جهانی نداشته است.

پرسش دیگر اینکه چه اعضای، شاهد بیشترین توسعه تجارت و منافع تجاری (ایجاد تجارت) بوده‌اند و در مقابل چه اعضای با انحراف تجارت روبه‌رو بوده‌اند؟ در پاسخ، اعضای سازمان را در سه گروه می‌توان دسته‌بندی کرد:

الف. گروه کشورهای پیشرو در توسعه تجارت: این گروه با محوریت چین توانسته‌اند توسعه تجارت درون منطقه‌ای را هماهنگ و هم‌سو با توسعه تجارت جهانی پیش ببرند، زیرا سهم صادرات جهانی چین از ۴/۳ درصد در سال ۲۰۰۱ به ۱۰/۵ و ۱۵ درصد در ۲۰۱۰ و ۲۰۲۰ رسیده و ۲/۴۴ و ۳/۴۹ برابر شده است، در حالی که صادرات درون منطقه‌ای چین از ۲/۵ درصد در سال ۲۰۰۱ به ۶/۳ و ۶/۲ درصد در ۲۰۱۰ و ۲۰۲۰ رسیده و در هر دو مقطع ۲/۵ برابر شده است؛ بنابراین، آهنگ رشد صادرات درون منطقه‌ای چین هماهنگ و هم‌سو با

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در ... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبداله حسینی و مهران نصیرزاد) ۲۸۱

آهنگ رشد صادرات جهانی بوده است. توسعه صادرات جهانی این کشور اساساً مرهون توسعه صادرات فرامنطقه‌ای با جهان، اروپا و آمریکا، بوده است.

ب. گروه کشورهای عقب‌مانده در توسعه تجارت: این گروه، کشورهایی هستند که در توسعه تجارت درون منطقه‌ای و در توسعه تجارت جهانی، توأمان توفیقی به‌دست نیاورده‌اند. ایران نمونه و مصداق بارز این گروه است، زیرا سهم صادرات جهانی ایران از ۰/۳۹ درصد در سال ۲۰۰۱ به ۰/۶۷ و ۰/۱۶۵ درصد در سال‌های ۲۰۱۰ و ۲۰۱۹ رسیده و پُرنوسان و رو به کاهش بوده است، در حالی که صادرات درون منطقه‌ای ایران از ۱۳/۱ درصد در سال ۲۰۰۱ به ۳۰/۲ و ۵۸/۵ درصد در دو سال ۲۰۱۰ و ۲۰۱۹ رسیده است؛ بنابراین، آهنگ رشد صادرات درون منطقه‌ای ایران، نه تنها هماهنگ و هم‌سو با آهنگ رشد و توسعه صادرات جهانی نبوده، بلکه توسعه تجارت ایران رو به کاهش است. در واقع، مسئله توسعه نیافتگی تجارت ایران آشکار است و باید تدابیر بنیادینی برای این مسئله اندیشیده شود.

پ. گروه کشورهای اقتصاد کوچک با توسعه تجارت درون‌زا (درون و فرامنطقه‌ای متوازن و متقارن): این گروه، کشورهایی هستند که توسعه تجارت درون منطقه‌ای با توسعه تجارت جهانی آن‌ها متوازن و هم‌افزا بوده است. کشورهای مستقل مشترک‌المنافع عضو سازمان، با محوریت قزاقستان و بلاروس در این گروه قرار دارند، زیرا اولاً بخش مهمی از تجارت آن‌ها با اعضای سازمان صورت می‌گیرد و ثانیاً توسعه تجارت آن کشورها با شیب ملایم رو به بهبود بوده است.

نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش با محوریت تجانس و همگونی اقتصادی و ارزیابی کارآمدی و همگرایی تجارت درون و فرامنطقه‌ای سازمان همکاری شانگهای و اتحادیه اقتصادی اوراسیا با تأکید بر تجارت ایران طی دوره ۲۰۱۹-۲۰۰۰ گویای آن است که:

۱. در ادبیات تجارت، همگرایی منطقه‌ای بین دو کشور توسعه‌یافته موجب همگونی درآمد سرانه آن‌ها می‌گردد، ولی این فرایند میان دو کشور در حال توسعه با اختلاف سطح توسعه موجب تشدید نابرابری و ناهمگونی موجود بین درآمد سرانه آن‌ها می‌شود. در بین اعضای

سازمان همکاری‌های شانگهای و اتحادیه اقتصادی اوراسیا، شکاف و دامنه پراکنش درآمد سرانه در طی دوره بلندمدت، نه تنها کم نشده، بلکه شکاف درآمدی، عمیق‌تر نیز شده است. در واقع، طیف کشورهای با عملکرد اقتصادی بالا و ضعیف منطقه‌ای/جهانی از جنبه همگونی درآمد سرانه اعضا طی این مدت در هر دو نهاد منطقه‌ای مشاهده می‌شود.

همچنین طی دوره بلندمدت مورد مطالعه، همگونی و تجانس درآمد سرانه ایران در مقایسه با هر دو نهاد منطقه‌ای به‌ویژه با سازمان همکاری‌های شانگهای و اگرتر شده است؛ البته هنوز در خصوص عملکرد این دو نهاد منطقه‌ای نظری محکم و قطعی نمی‌توان ارائه کرد؛ زیرا فرایند همگونی درآمد سرانه در بین اعضا می‌تواند متأثر از اقدام‌ها و سیاست اقتصادی اصلاحی خاص بلندمدت باشد که هنوز اقدام‌ها و سیاست‌های منطقه‌گرایی جدی در راستای آن اتخاذ نشده است. برای هر دو، همگونی و تجانس اقتصادی متأثر از شکل‌گیری منطقه‌گرایی رخ نداده است، با این وجود، همگونی و تجانس اقتصادی در سازمان همکاری‌های شانگهای ملموس‌تر و معنی‌دارتر از اتحادیه اقتصادی اوراسیا است.

۲. صادرات و واردات جهانی سازمان همکاری‌های شانگهای از ۲۰۳۶ و ۲۰۱۳ تریلیون دلار در سال ۲۰۱۰ به ۳۰۳۳ و ۲۰۷۹ تریلیون دلار در سال ۲۰۲۰ رسیده و با شاخص عملکرد ۱۴۱/۱ و ۱۳۱/۰ و نرخ رشد سالانه ۳/۵ و ۲/۷ درصد طی این مدت روبه‌رو بوده است. سهم صادرات و واردات درون‌منطقه‌ای از صادرات و واردات جهانی سازمان از ۸/۰ و ۱۱/۱ درصد در سال ۲۰۱۰ به ۹/۱ و ۱۱/۸ درصد در سال ۲۰۲۰ رو به بهبود بوده است. در دهه اخیر، رشد تجارت درون‌منطقه‌ای به‌مراتب از رشد تجارت جهانی آن سازمان، بیشتر بوده است.

همچنین ارزش و آهنگ رشد صادرات درون‌منطقه‌ای سازمان از ارزش و آهنگ رشد

۱. متغیرهای اقتصاد کلان از جمله تورم و رشد اقتصادی یا جذب سرمایه‌گذاری خارجی در شرایط اتحادیه کامل اقتصادی (که با تحرک عوامل و سیاست‌های اقتصادی واحد) متأثر می‌شوند. در واقع متغیرهای اقتصاد کلان در هر کشور متأثر از سیاست‌های پولی و مالی (داخلی) و سیاست تجاری آن کشور است. همچنین، عوامل متعدد ساختاری در کشورها مانند نهادها، شرایط سیاسی، ثبات محیط اقتصاد کلان، فضای کسب و کار و شوک‌ها و تکان‌های غیر اقتصادی از جمله تحریم‌ها به شدت تأثیر گذارند که نمونه بارز آن برای اقتصاد ایران در دهه ۱۳۹۰ رخ داد و بیم آن می‌رود در دهه نخست ۱۴۰۰ شدت یابد.

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در ... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبداله حسینی و مهران نصیرزاد) ۲۸۳

واردات درون‌منطقه‌ای آن پایین تر بوده است. آهنگ رشد تقاضا برای واردات درون‌منطقه‌ای از آهنگ رشد تولید برای صادرات درون‌منطقه‌ای پرشتاب‌تر بوده است. در یک دهه اخیر، آهنگ رشد تجارت درون‌منطقه‌ای سازمان بیشتر از آهنگ رشد و توسعه تجارت جهانی آن سازمان بوده است. شاخص شدت صادرات و واردات این سازمان از ۰/۵۱ و ۰/۷۹ در سال ۲۰۱۰ به ۰/۵۶ و ۰/۷۴ در سال ۲۰۲۰ تغییر کرده است. این تغییر شاخص گویای آن است که اولاً میزان تجارت (صادرات و واردات) درون‌منطقه‌ای این سازمان در یک دهه گذشته، حداکثر کمتر از ۱۰ درصد بوده است و علت عمده آن حضور بازیگران کلیدی سازمان از جمله چین است که بخش اعظم تجارت آن‌ها با خارج از این سازمان انجام می‌شود. ثانیاً، تجارت درون‌منطقه‌ای تأثیر معنی‌داری در توسعه تجارت (صادرات و واردات) جهانی نداشته است.

۳. پرسش دیگر اینکه چه اعضایی، شاهد بیشترین توسعه تجارت و منافع تجاری (ایجاد تجارت) بوده‌اند و در مقابل چه اعضایی با انحراف تجارت روبه‌رو بوده‌اند؟ در پاسخ، اعضای سازمان را در سه گروه می‌توان دسته‌بندی کرد:

الف. گروه کشورهای پیشرو در توسعه تجارت با محوریت چین، با تجارت درون‌منطقه‌ای همسو با تجارت جهانی (ایجاد تجارت)؛

ب. گروه توسعه تجارت درون و فرامنطقه‌ای متوازن و متقارن؛ گروه کشورهای کوچک با محوریت قزاقستان که توسعه تجارت درون‌منطقه‌ای با توسعه تجارت جهانی آن‌ها متوازن و هم‌افزا بوده است؛ زیرا اولاً بخش مهمی از تجارت آن‌ها با اعضای سازمان صورت می‌گیرد و ثانیاً توسعه تجارت جهانی آن کشورها با شیب ملایم رو به بهبود بوده است.

پ. گروه توسعه نیافته در تجارت از جمله ایران، با تجارت درون‌منطقه‌ای ناهمسو با تجارت جهانی (انحراف تجارت). طی دوره بلندمدت مورد مطالعه به‌ویژه دهه ۲۰۱۰ توسعه تجارت ایران عملکرد ضعیف و رو به افولی را تجربه کرده است. در این بین، حتی توسعه منطقه‌گرایی ایران با هر دو نهاد منطقه‌ای مورد بحث در توسعه تجارت ایران مؤثر واقع نشده است؛ بنابراین تدابیر و سیاست‌های توسعه‌ای بنیادینی فراگیر رشد اقتصادی و توسعه تجارت بازتعریف و به‌کار گرفته شود.

۴. تجارت اتحادیه اقتصادی اوراسیا از ۵۷۹/۳ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۰ به ۵۴۹/۶ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۹ با شاخص عملکرد ۹۵/۰ و با نرخ رشد سالانه ۰/۵- کاهش یافته است. سهم اتحادیه از تجارت جهانی از ۳/۹ درصد در سال ۲۰۱۰ به ۲/۹۶ درصد در سال ۲۰۱۹، نزدیک ۱ واحد درصد کاهش یافته است و طی این دوره، رشد تجارت اتحادیه (۰/۵- درصد) در مقایسه با رشد تجارت جهانی (۲/۲ درصد)، انزواگرانه‌تر بوده است. طی دوره ۱۹-۲۰۱۰، افزایش سهم تجارت درون‌منطقه‌ای، کاهش سهم حجم تجارت فرامنطقه‌ای توأم با کاهش رشد تجارت جهانی، باعث شده که شدت تجارت اتحادیه و ایران از ۶/۸۸ و ۰/۴۶ در سال ۲۰۱۰ به ۱۲/۶۶ و ۲/۶۸۸ در سال ۲۰۱۹ به‌طور چشم‌گیری افزایش یابد. در واقع طی این دوره، کاهش سهم صادرات فرامنطقه‌ای اتحادیه و ایران توأم با کاهش رشد صادرات این دو سبب شد که به دلیل افزایش سهم حجم صادرات درون‌منطقه‌ای، شاخص شدت صادرات افزایش یابد. در عین حال، افزایش سهم صادرات درون‌منطقه‌ای اتحادیه و ایران توأم با آهنگ رشد پایین و کاهش صادرات جهانی این دو گویای آن است که طی این دوره، افزایش شاخص شدت تجاری اتحادیه و ایران به افزایش در صادرات جهانی آن‌ها منجر نشده است (وقوع انحراف تجارت).

۵. محاسبات شاخص شدت صادرات درون‌منطقه‌ای ایران گویای آن است که در طی دوره، دو تجربه نامتقارن و متمایز در تجارت ایران رخ داده است. در دوره ۲۰۰۰-۲۰۱۰ بهبود تجارت درون‌منطقه‌ای هم‌سو با توسعه تجارت جهانی ایران رخ داده است، ولی از ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۹ به‌ویژه در سال ۲۰۲۰ با وضع تحریم‌های جدید و شیوع کرونا، باوجود توسعه تجارت درون‌منطقه‌ای، تجارت جهانی ایران رو به کاهش گذاشته است (انحراف تجارت). به‌منظور توسعه تجارت درون و فرامنطقه‌ای ایران اقدامات و تدابیر سیاستی ذیل برگرفته از محورهای پژوهش پیشنهاد می‌شود: نخست اصلاحات سیاستی کلان برای ثبات محیط اقتصاد کلان ایران با محوریت رشد و توسعه پایدار و فراگیر و کاهش ریسک‌ها با محوریت نرخ تورم و کنترل تکانه‌های غیر اقتصادی صورت پذیرد. ثانیاً اصلاحات سیاست تجاری با هدف گذاری برچیدن موانع تجاری غیر تعرفه‌ای و ثبات بخشی توأم با منطقی‌سازی تعرفه‌های گمرکی انجام گیرد؛ ثالثاً شناسایی شرکای تجاری طبیعی درون و فرامنطقه‌ای

منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در ... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبداله حسینی و مه‌رمان نصیرزاد) ۲۸۵
ایران (شرکای تجاری طبیعی بالقوه و بالفعل در شرایط ایستا و پویایی‌های بلندمدت و افق چشم‌انداز توسعه تجارت پایدار فراگیر همه‌جانبه به‌خصوص توسعه صادرات صنایع اشتغال‌زا، دانش‌بنیان و با بهینه‌گی مرزی) در توسعه تجارت کشور مورد توجه قرار گیرند؛ و درنهایت، تحولات ساختاری با ارتقای مزیت‌های نسبی و رقابتی با محوریت صنایع کارخانه‌ای و توسعه انواع خدمات از جمله گردشگری تحقق یابد.

سپاسگزاری

نگارندگان بر خود لازم می‌دانند از گروه پژوهش‌های بازرگانی خارجی پژوهشکده توسعه بازرگانی معاونت پژوهشی مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی به‌خاطر مساعدت در انجام گزارش پژوهشی حاضر، قدردانی به عمل آورند.

منابع

ابوالحسن شیرازی، حبیب‌الله؛ کریمی، عاطفه (۱۳۸۸). سیاست چین و روسیه در ترتیبات امنیت منطقه‌ای سازمان همکاری شانگهای. فصلنامه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، (۶)، ۲۵-۵۲.

امیراحمدیان، بهرام؛ حسینی، میرعبدالله (۱۳۹۰). مطالعه جایگاه ژئواکونومیک سازمان همکاری شانگهای در جهان. ژئوپلیتیک، ۷ (۳)، ۱۰۱-۱۳۵.

بزرگی، وحید؛ حسینی، میرعبدالله (۱۳۸۹). سازمان همکاری شانگهای: تحولات گذشته و چشم انداز آینده. مطالعات اوراسیای مرکزی، ۳ (۷)، ۱-۲۷.

حسینی، میرعبدالله (۱۳۹۰). توسعه تجارت ایران با سازمان همکاری شانگهای، موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، شرکت چاپ و نشر بازرگانی.

رسولی‌نژاد، احسان؛ صبری، پریسا (۱۴۰۰). بررسی راهبرد چندجانبه‌گرایی تجاری خارجی در ایران: مطالعه عضویت ایران در اتحادیه اقتصادی اوراسیا و سازمان همکاری شانگهای.

مجلس و راهبرد، ۲۸ (۱۰۵)، ۳۶۱-۳۹۳.

زارعی، غفار؛ عباسی، اسماعیل (۱۳۹۷). اتحادیه اقتصادی اوراسیا در چشم انداز روسی. مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۲۴ (۱۰۴)، ۳۳-۶۰.

کمالی اردکانی، مسعود (۱۳۸۷). فرصت‌ها و چالش‌های تعامل منطقه‌گرایی و چندجانبه‌گرایی. بررسی‌های بازرگانی، ۶ (۳۲)، ۵۹-۷۱.

گودرزی، مهناز (۱۳۹۳). جهانی‌شدن و منطقه‌گرایی: تعامل یا تقابل (مورد سازمان همکاری شانگهای). *مطالعات اوراسیای مرکزی*، ۷(۲)، ۳۳۵-۳۵۴.

References

- Alimov, R. (2018). The Shanghai Cooperation Organisation: Its role and place in the development of Eurasia. *Journal of Eurasian Studies*, 9(2), 114-124. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1016/j.euras.2018.08.001>
- Amirahmadian, B., & Hosseini, M. A. (2011). Study of Geo-economic Position of Shanghai Cooperation Organization on World Economy. *International Quarterly of Geopolitics*, 7(23), 101-135. (In Persian)
- Bhagwati, J. (1968). *Trade Liberalization among ldc's*. In J. Wolfe, Value, Capital and Growth (pp. 21-45). Piscataway, New Jersey: Transaction Publishers.
- Bristow, G. (2018). *New regionalism*. In A. Paasi, J. Harrison, & M. Jones, Geographies of Regions and Territories (pp. 67-78). Cheltenham, United Kingdom: Edward Elgar publishing.
- Deutsch, K., Burrell, S., Kann, R., Lee Jr, M., Lichterman, M., Lindgren, R., . . . Van Wagenen, R. (1957). *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*. Princeton: Princeton Univ. Press.
- Duina, F. (2006). *The Social Construction of Free Trade: The European Union, NAFTA, and Mercosur*. Princeton: Princeton Univ. Press.
- Goodarzi, M. (2014). Globalization and Regionalism: The Interaction or Contrast (the Shanghai Cooperation Organization (SCO)). *Central Eurasia Studies*, 7(2), 335-353. (In Persian)
- Hosseini, M. A. (2011). *Augmenting Trade Relations between Iran and SCO (Shanghai Cooperation Organization)*, Institute for Trade Studies and Research, Commercial publishing company. (In Persian).
- Hosseini, M. A., & Bozorgi, V. (2002). The Shanghai Cooperation Organization (SCO): Past Developments and the Outlook. *Journal of Central Eurasia Studies*, 3(7), 1-27. (In Persian)
- IMF. (2020). *Direction of Trade Statistics Year book (2010-2020)*, Washington: International Monetary Fund Publications. Washington, D.C: International Monetary Fund. Retrieved from <http://www.IMF.Org>
- ITC. (2020, December 1). *Trade Map*. Retrieved from International Trade Centre: <https://www.trademap.org/Index.aspx>
- Kamali Ardakani, M. (2008). Opportunities and challenges of regionalism and multilateralism. *Commercial Surveys*, 6(32), 59-71. (In Persian).
- Katzenstein, P. (2005). *A World of Regions: Asia and Europe in the American Imperium*. New York: Cornell Univ. Press.
- Krugman, P. (1993). *Regionalism versus multilateralism: analytical notes*. In J. De Melo, & A. Panagariya, New Dimensions in Regional Integration (pp. 58-79). Cambridge: Cambridge University Press.
- Maduz, L. (2018). *Flexibility by Design: The Shanghai Cooperation Organisation and the Future of Eurasian Cooperation*. Zurich: Center for Security Studies (CSS), ETH Zurich. Retrieved from <https://www.research-collection.ethz.ch/bitstream/handle/20.500.11850/314633/Maduz-080618-ShanghaiCooperation.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Mahmood, M., & Mostafa, G. (2018). *Eurasian Economic Union: Evolution, challenges and possible future directions*. *Journal of Eurasian Studies*, 163-172. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1016/j.euras.2018.05.001>
- Mir Fakhraei, H. (2015). Eurasian Economic Union and geoeconomic requirements for Iran. *studies of international relations journal*, 8(32), 143-175. (In Persian).

- منطقه‌گرایی ایران با سازمان همکاری شانگهای در ... (فائزه مرادی حقیقی، میرعبداله حسینی و مهران نصیرزاد) ۲۸۷
- Mousavi, M. (2009). Globalization and regionalism: Disintegration or convergence? *Foreign Relations*, 1(3), 119-138.
- Munakata, N. (2006). *Has politics caught up with markets? In search of East Asian economic regionalism*. In *Beyond Japan: The Dynamics of East Asian Regionalism*, ed. PJ Katzenstein, T Shiraishi, pp.130-57. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press. In P. Katzenstein, & T. Shiraishi, *Beyond Japan: The Dynamics of East Asian Regionalism* (pp. 130-160). New York: Cornell University Press.
- Rasouli Nejad, E., & Saberi, P. (2021). Examining the strategy of multilateralism in foreign trade in Iran: A study of Iran's membership in the Eurasian Economic Union and the Shanghai Cooperation Organization. *Majlis & Rahbord*, 28(105), 361-393.
- Roberts, S., & Moshes, A. (2016). The Eurasian Economic Union: a case of reproductive integration? *Post-Soviet Affairs*, 32(6), 542-565.
- Russett, B. (1967). *International Regions and International System*. Chicago: Rand-McNally.
- Scott-Smith, G. (2019). *The Shanghai Cooperation Organisation*. In P. Lombaerde, L. Langenhove, & G. Rayp, *United Nations University Series on Regionalism* (pp. 177-191). Springer: Berlin.
- Shirazi, H., & Karimi, A. (2009). China -Russia Policy in Regional Security Organization of Shanghai Cooperation Organization. *studies of International Relations journal* (6), 25-52. (In Persian)
- Solingen, E. (1998). *Regional Orders at Century's Dawn: Global and Domestic Influences on Grand Strategy*. Princeton: Princeton Univ. Press.
- Thompson, W. (1973). The regional subsystem: A conceptual explication and a propositional inventory. *International Studies Quarterly*, 89-117.
- UNCTAD. (2020). *World Investment Report*, FDI/TNC database. Geneva: Union Nation Conference Trade and Development. Retrieved from www.unctad.org/fdistatistics
- Viner, J. (1950). *The Customs Union Issue*. New York: Carnegie Endow.
- Vinokurov, E. (2017). Eurasian Economic Union: Current state and preliminary results. *Russian Journal of Economics*, 3(1), 54-70.
- WITS. (2020, December 1). *Trade statistics by Country / Region*. Retrieved from World Integrated Trade Solution: <https://wits.worldbank.org/>
- World Bank. (2001). *Trade Blocs: A WB Policy Research Report*. New York: Oxford University Press.
- Zarei, G., & Abbasi, E. (2019). Eurasian Economic Union from the Russian Perspective. *Central Asia and The Caucasus Journal*, 24(104), 33-60. (In Persian)

